

СОЦІОГРАФІЯ

УДК 316.722

ОЛЕКСАНДР ВИШНЯК,

*доктор соціологічних наук, завідувач відділу
соціально-політичних процесів Інституту
соціології НАН України*

Зміни основних параметрів партійної системи України: від виборів 1998-го до виборів 2014-го

Анотація

У статті аналізуються тенденції змін кількісних параметрів партійної системи України за роки проведення виборів за партійними списками в Україні — кількості партій, що брали участь у виборчих кампаніях, кількості партій, які подолали виборчий бар'єр; частки голосів, що набрали партії-переможниці та дві партії-лідерки, а також індексів "ефективного" числа електоральних партій та "ефективного" числа парламентських партій. Дається порівняльний аналіз параметрів партійної системи України і деяких країн Європейського Союзу.

Ключові слова: *партійна система, індекс "ефективного" числа партій, тенденції змін, порівняльний аналіз*

Виявити середньострокові тенденції змін параметрів партійної системи України на парламентських виборах у країні досить непросто. По-перше, в Україні у 1994–2014 роках на парламентських виборах тричі змінювалася виборча система, яка суттєво впливає на зміну параметрів партійної системи. Так, у 1997 році двотурова мажоритарна система абсолютної більшості, яка діяла в перші шість років незалежності, була замінена на змішану систему 50:50, коли половину депутатів обирали за пропорційною системою загальнонаціональних закритих партійних списків, а половину — за системою відносної більшості. Така зміна призвела до значної партизації представ-

ників бізнесу та владних чиновників і різко збільшила кількість зареєстрованих партій — вже 1997 року їхня кількість сягала 53, а 2002 року — 110. У 2005-му змішана виборча система (за якою проводилися вибори до Верховної Ради 1998 і 2002 років) була змінена на пропорційну систему загальнонаціональних партійних списків, коли 100% депутатів підлягали обранню за списками політичних партій, що не могло не вплинути на розвиток партійної системи у країні. А в 2011-му відбувся реверс пропорційної системи у змішану 50:50, як це було у 1997–2004 роках.

По-друге, на виборах 1998–2007 років у загальнонаціональному виборчому окрузі було дозволено балотуватися як партіям, так і виборчим блокам партій, а у 2012–2014 роках у виборчому законі блоки різних партій були заборонені, а суб'єктами виборчого процесу стали тільки партії. Та оскільки на виборах 2002–2007 років значну частину суб'єктів виборчого процесу становили саме партійні блоки, а 2012-го вони перестали існувати, це дуже суттєво змінило кількість партій, що брали участь у виборчому процесі в загальнонаціональному виборчому окрузі.

Так, 1998 року на перших виборах за партійними списками брали участь 40 партій; із них 21 партія — як окремий суб'єкт виборчого процесу, а 19 партій входили до 9 виборчих блоків. У 2002-му у виборах уже брали участь 63 партії (у 1,5 раза більше); з них 21 партія виступала як самостійний суб'єкт виборчого процесу, а 42 — у складі 12 виборчих блоків. Ще суттєвіше побільшало партій, що брали участь у виборах за загальнонаціональними партійними списками у 2006 році; число їх зросло до 79 (з них 28 виступали самостійно, а 51 — у складі 17 виборчих блоків). Адже у 2006-му відбувся перехід до пропорційної виборчої системи, коли лідери дрібних партій та безпартійні мільйонери були позбавлені права здобути депутатські мандати у мажоритарних виборчих округах, як це відбувалося у 1998–2002 роках.

У жодній європейській країні такої кількості партій, що беруть участь у виборах, ніколи не спостерігалось; зазвичай їх набагато менше.

Але на дострокових виборах Верховної Ради України 2007 року зазначений процес зростання кількості партій — учасниць виборчих перегонів змінився на протилежний. За даними ЦВК України “суб'єктами виборчого процесу у виборчих перегонах із позачергових виборів народних депутатів України 30 вересня 2007 року стали 20 політичних партій та блоків політичних партій. Із них 10 — це політичні партії, які висунули кандидатів у народні депутати України ... і стали самостійними суб'єктами виборчого процесу, та 10 виборчих блоків — суб'єктів виборчого процесу (до їх складу увійшла 31 політична партія)” [Позачергові вибори, 2008: с. 226]. Тобто кількість партій, що брали участь у виборчих перегонах у загальнонаціональному виборчому окрузі, практично повернулася до рівня перших “партійних” виборів 1998 року. Хоча не треба забувати, що парламентські вибори 2007 року були позачерговими, проводились поспіхом і за скороченою процедурою, а це завадило дрібним партіям взяти участь у виборчих перегонах.

Після заборони участі у виборах блоків кількість партій, які брали участь у виборах — чергових 2012-го та позачергових 2014-го — різко скоро-

тилася (до 22 у 2012-му та 29 у 2014-му), хоча й досі залишається більшою, ніж у старих та нових демократіях Європи.

Таблиця 1

Тенденції змін основних параметрів партійної системи України на парламентських виборах за партійними списками, 1998–2014

Основні параметри партійної системи	Березень 1998	Березень 2002	Березень 2006	Вересень 2007	Жовтень 2012	Жовтень 2014
1. Частка депутатських мандатів, що розподіляються за партійними списками (%)	50	50	100	100	50	50
2. Виборчий бар'єр (%)	4	4	3	3	5	5
3. Кількість партій та блоків, що брали участь у виборах	30	33	45	21	22	29
4. Частка голосів, які набрали партії, що здолали виборчий бар'єр (%)	65,8	75,7	77,4	86,6	94,1	77,5
5. Кількість партій та блоків, що здолали бар'єр	8	6	5	5	5	6
6. Кількість партій та блоків, що здолали бар'єр повторно	–	3	4	4	3	1
7. Частка голосів, які набрали партії, що посіли перші два місця за результатами виборів (%)	34,1	42,6	55,5	65,1	55,5	44,0
8. Частка депутатських мандатів, які за партійними списками отримали дві провідні партії	42,7	57,3	70,2	73,5	59,5	56,4
9. Частка голосів, які набрали партії, що не здолали бар'єра	25,9	18,0	18,3	7,0	5,8	22,4
10. Частка голосів "не підтримую жодної партії" (блоку) чи зіпсованих бюлетенів	8,3	6,3	4,3	4,4	0,1	0,1

Однак цього не можна сказати про інші параметри виборчої системи України. Попри величезну кількість політичних партій, що брали участь у виборах 1998–2007 років, і значну кількість партій, що брали участь у виборчих перегонах 2012–2014 років, досить сталою залишається кількість партій, які на виборах до Верховної Ради долають виборчий бар'єр, незважаючи на те, що сам цей бар'єр не був сталим (див. табл. 1). Так, на перших виборах до Верховної Ради України 1998 року за партійними списками за 4-відсоткового виборчого бар'єра із 30 учасників виборів (партій та блоків)

цей бар'єр здолали 8, 2002-го цей же бар'єр здолали 6 із 33 суб'єктів, 2006-го знижений до 3% бар'єр із 45 суб'єктів здолали тільки 5, а на дострокових виборах 2007-го стільки ж із 20 партій та блоків. При цьому збільшений до 5% бар'єр на парламентських виборах 2012 року теж здолали 5 партій, а 2014-го на дострокових виборах — 6.

Тобто в Україні дуже швидко (вже з другої виборчої кампанії за партійними списками) відбулась структурація партійного поля, і кількість партій (5–6), що перемагають на виборах, не перевищує кількості парламентських партій у більшості країн Європейського Союзу, де застосовуються різні варіанти пропорційної чи змішаної виборчої системи (див.: [Вибори в Європейському Союзі, 2006: с. 124–146]). І маніпуляції виборчим законодавством щодо зменшення (2005) чи збільшення (2011) виборчого бар'єра на парламентських виборах суттєво не вплинули на партійну структурацію українського парламенту.

А ось тенденція щодо структурування українських виборців навколо партій-переможців і партій, що здолали виборчий бар'єр у 1998–2012 роках, була частково перервана на дострокових парламентських виборах після Майдану 2013–2014 років.

На парламентських виборах 1998 року (установчих) 2/3 голосів набрали партії-переможниці, а більш як чверть — ті партії та блоки, що не здолали виборчий бар'єр (див. табл. 1). На наступних чергових виборах 2002 року (за такого самого виборчого бар'єра у 4%) партії-переможниці вже набрали на 9,9% голосів більше; натомість партії, що не здолали бар'єр, на 7,9% менше. У 2006 році (за умов зниженого виборчого бар'єра) партії-переможниці набрали ще на 1,7% голосів більше, на дострокових виборах 2007-го — ще на 11,2% більше, ніж 2006-го, а 2012-го (за значного підвищення виборчого бар'єра із 3% до 5%, що мало призвести до збільшення частки партій, які програли вибори) частка партій переможниць знову зросла на 5,5% порівняно із 2007 роком. Загалом же за період із 1998-го до 2012 року частка “результативних” голосувань за партії-переможниці зросла аж на 27,3%, хоча виборчий бар'єр і був підвищений на 1% (див. рисунок). Це свідчило про посилення партійної структурації українського суспільства і небажання виборців голосувати за дрібні партії-одноденки, які беруть участь в політичному процесі тільки під час виборів.

І за цим показником “результативності” голосування Україна випереджала деякі країни з числа нових членів Європейського Союзу [Вибори в Європейському Союзі, 2006: с. 124–146]. У Словаччині на виборах до парламенту 2002 року цей показник становив 81,9%, в Угорщині на виборах 2006-го — 84,7%, у Чехії на виборах 2002-го — 87,5%, у Словенії на виборах 2004-го — 88,2%, у Польщі на виборах 2005-го — 88,8%, у Латвії на виборах 2002-го — 83,8%. Показник “результативності” голосування в Україні в 2012 році (94,1%) навіть перевищував показник деяких “старих” членів ЄС (такіх, як Бельгія та Фінляндія). Але на дострокових виборах до українського парламенту 2014 року після революції на Майдані 2013–2014 років “результативність” голосування виборців за партії-переможниці суттєво знизилася до рівня 2006 року. Проте сказати, чи є це результатом екстремальних

політичних умов 2014 року чи якоюсь новою тенденцією у розвитку партійної системи в Україні, поки що важко.

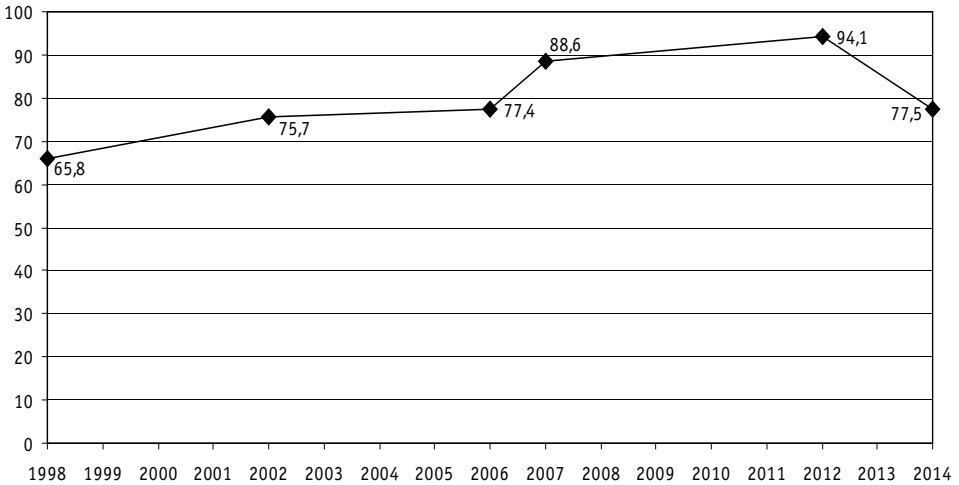

Рис. Динаміка частки голосів, поданих за партії (блоки), які здолали виборчий бар'єр на парламентських виборах в Україні (1998–2014, %)

А от щодо тенденції формування в Україні двох домінуючих партій, характерної для першого десятиліття виборів за партійними списками, можна констатувати, що вона перервалася у 2012–2014 роках. Якщо у 1998–2007 роках у країні дуже стрімко зростала частка голосів, поданих за дві провідні партії-переможниці парламентських виборів, то в наступне десятиліття такого домінування двох партій на електоральному полі ми вже не спостерігали. Адже на парламентських виборах 1998 року дві провідні партії (Компартія України та Народний Рух України) отримали тільки трохи більш як третину голосів, а 2002 року дві провідні партії та блоки (Блок Віктора Ющенка та Компартія України) набрали вже на 8,5% голосів більше, ніж лідери 1998 року (див. табл. 1). Ця тенденція продовжилася і на парламентських виборах 2006–2007 років — показник частки голосів, відданих за провідні партії та блоки, зріс між виборами 1998 і виборами 2007 року з 34% до 65%. І за цим показником Україна обійшла багато країн Європейського Союзу. Так, у середині нульових років XXI століття цей показник в Естонії становив 50%, у Латвії — 43%, у Литві — 49%, у Нідерландах — 59%, у Польщі — 51%, у Словаччині — 35% (!), у Словенії — 52%, у Фінляндії — 48% тощо (див.: [Вибори в Європейському Союзі, 2006: с. 121–146]). Але від виборів 2012 року тенденція до домінування двох політичних партій та блоків (хоч і різних на різних виборах) змінилася на протилежну — сукупна частка голосів, отриманих партіями-переможницями, знизилася 2012 року до 55,5%, а 2014-го — до 44%, сягнувши рівня 2002 року.

Є підстави вважати, що складна регіональна соціокультурна структура українського суспільства не сприяє формуванню в Україні багатопартійної системи із двома партіями, що домінують у цій системі, як це характерно для деяких соціокультурно однорідних країн Західної та Східної Європи із до-

сить однорідним в етнічному, конфесійному, мовному й т.ін. вимірах населенням. Україна в цьому плані більше схожа на розколоті в соціокультурному (культурно-етнічному, конфесійному та мовному) плані суспільства Бельгії, Латвії, Нідерландів та деяких інших європейських країн, які не виявляють тенденції до домінування двох партій.

Для порівняльного аналізу різних країн у цьому плані політологами був запропонований умовний кількісний показник — індекс “ефективного числа партій”, формулу розрахунку якого 1979 року вперше сформулювали Мікку Лааксо і Рейн Таагерера [Laakso, Taagerera, 1979]. Цей індекс є засобом вимірювання для різних країн та різних періодів кількості партій, які справляють вплив на політичний процес. Пізніше політичні дослідники (соціологи та політологи) почали обчислювати два індекси — “ефективного” числа електоральних партій, які впливають на результати виборів (індекс ENPV), та індекс “ефективного” числа парламентських партій, які впливають на ситуацію в парламенті (індекс ENPS) [Lijphart, 1984: р. 5, 6].

Перші розрахунки індексу “ефективного” числа електоральних партій в Україні здійснив 2003 року за результатами парламентських виборів 1998–2002 років В.Фесенко. Виявилось, що “за результатами березневих 1998 р. виборів у Верховну Раду України в загальнодержавному виборчому окрузі ефективне число партій у нас в країні становило “10,6”, 2002 р. — “7,8”. Для порівняння у більшості ліберальних демократій цей показник коливається від “2” до “6”. Якщо тенденція збережеться і далі, то наша партійна система вже на наступних парламентських виборах відповідатиме кількісним параметрам парламентської демократії” [Фесенко, 2003: с. 7]. І це передбачення деякою мірою підтвердилося в період 2006–2012 років.

Розраховані нами індекси “ефективного” числа електоральних та парламентських партій на виборах до Верховної Ради України в 1998–2012 роках показали, що за період 1998–2007 років величина (див. табл. 2) індексу “ефективного” числа електоральних партій знизилася із 10,7 до 4,2, а індексу “ефективного” числа парламентських партій — з 5,0 до 3,3. За цими показниками Україна за структурацією партійної системи випередила багато країн Європейського Союзу.

Утім, від 2007 року розпочався зворотний процес збільшення кількості партій, які впливають на виборчий процес та ситуацію в парламенті — індекс “ефективного” числа електоральних партій зріс від 2007-го до 2014 року із 4,2 до 7,5, а індекс “ефективного” числа парламентських партій — з 3,3 до 4,8.

Якщо порівнювати ситуацію в Україні з аналогічними показниками у країнах Східної Європи та Балтії чи деяких країнах Західної Європи (див. табл. 3, 4), то в усіх їх (окрім Бельгії) індекс “ефективного” числа електоральних партій був нижчим, ніж у нашій країні в цей період. Проте за індексом “ефективного” числа парламентських партій 2014 року вищим, ніж в Україні, був показник ще й у Латвії, Нідерландах і деяких інших країнах.

Таблиця 2

**Тенденції змін “ефективного” числа політичних партій
на парламентських виборах, %**

Індекси	1998, березень	2002, березень	2006, березень	2007, вересень	2012, жовтень	2014, жовтень
1. “Ефективне” число електоральних партій (ENPV)	10,7	7,9	5,6	4,2	5,0	7,5
2. “Ефективне” число парламентських партій (ENPS)	5,0	4,8	3,4	3,3	4,3	4,8

Примітка. Розрахунки “ефективного” числа партій та “ефективного” числа парламентських партій здійснено автором на підставі статистики парламентських виборів 1998–2014 років (cvk.gov.ua).

Розраховано за формулами:

$$ENPV = \frac{1}{\sum_i^n V_i^2}, \text{ де } V_i \text{ — частка голосів, отриманих } i\text{-ою партією.}$$

$$ENPV = \frac{1}{\sum_i^n S_i^2}, \text{ де } S_i \text{ — частка місць у парламенті, отриманих } i\text{-ою партією.}$$

Таблиця 3

**Тенденції змін “ефективного” числа політичних партій
у Польщі та країнах Балтії, %**

Індекси	Польща			Латвія			Естонія		
	2005	2011	2015	2002	2011	2014	2003	2011	2015
1. “Ефективне” число електоральних партій (ENPV)	5,9	3,7	4,5	6,8	5,2	5,7	5,4	4,9	5,4
2. “Ефективне” число парламентських партій (ENPS)	4,3	3,0	2,8	5,0	4,5	5,1	4,7	3,8	4,7

Таблиця 4

**Тенденції змін “ефективного” числа політичних партій
у деяких країнах Західної Європи, %**

Індекси	Франція			Нідерланди			Бельгія		
	2002	2007	2012	2003	2010	2012	2003	2010	2014
1. “Ефективне” число електоральних партій (ENPV)	5,1	4,4	5,3	5,0	7,0	6,0	9,8	10,0	9,6
2. “Ефективне” число парламентських партій (ENPS)	2,2	2,5	2,8	4,7	6,7	5,7	7,0	8,5	7,8

Отже, за кількісними параметрами партійна система України не є чимось унікальним, вона трансформується в напрямі обмеженого плюралізму за типом тих європейських країн, де критерії партійних розмежувань не зводяться до одного (соціально-класового чи соціально-структурного), а мають кілька напрямів соціокультурної диференціації (як у Бельгії, Нідерландах, Швейцарії, Латвії тощо). А це призводить до коаліційних (а не однопартійних) урядів, політичних криз, дострокових парламентських виборів і створює додаткові загрози у процесі переходу до демократичного функціонування політичних інститутів.

Джерела

Вибори в Європейському Союзі / за ред. Д.С. Ковриженка. — К. : ФАДА, Лтд, 2006.

Позачергові вибори народних депутатів України 2007 року : інформ.-додат. вид. — К. : Фенікс, 2008.

Фесенко В. Партійна система України: чинники формування і трансформації / В. Фесенко // Політичний портрет України. — 2003. — № 26.

Laakso M. "Effective" Number of Parties: A Measure with Application to West Europe / M. Laakso, R. Taagepera // Comparative Political Studies. — 1979. — Vol. 12, № 1.

Lijphart A. Democracies / Lijphart A. — New Haven : Yale University Press, 1984.

Moser R. Electoral System and the Number of Parties in Postcommunist States / R. Moser // World Politics. — 1999. — Vol. 51, № 2.

Taagepera R. The Number of Parties as a Function of Heterogeneity and Electoral System / R. Taagepera // Comparative Political Studies. — 1999. — Vol. 32, № 5.